

UDK: 159.9.07

Zafar **BATIROV**,

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM dotsenti

E-mail: botirov1972@inbox.ru,

Yoqubjon **MAXMUDOV**,

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM assistenti

Marjona **LUTFULLAYEVA**,

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM talabasi

Qarshi davlat universiteti pedagogika fanlari doktori (DSc) prof. A.Jabborov taqrizi asosida

HAYOT FAOLIYATI XAVFSIZLIGINI TA’MINLASHDA PSIXOLOGIK KOMPETENSIYALARNING AHAMIYATI

Аннотация

Maqolada asosiy e’tibor mutaxassislarni tayyorlashning tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlarini yaratishga, axborot ta’minotini yaxshilashga, kasbiy kompetensiyani shakllantirish va tekshirish modeliga, ularning mazmunini tavsiflashga qaratilgan. Shuningdek, oliy ta’lim muassasalarida o’qish jarayonida “kompetensiya” va “kompetentlik” kabi tushunchalarining mazmun-mohiyatini o’rganish va tahlil qilish, psixologik kompetentlikni shakllantirish, rivojlantirish va diagnostika qilish masalalari tahlil qilingan.

Kalit so’zlar: ta’lim, kognitiv, motivatsion, amaliy (mahoratlar, qobiliyatlar, tajriba, qobiliyatlar), emotsional-ixtiyoriy, hayot xavfsizligi, kasbiy kompetensiya, kasbiy mahorat, model.

ЗНАЧЕНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ В ОБЕСПЕЧЕНИИ БЕЗОПАСНОСТИ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация

Основное внимание в статье уделяется созданию организационно-педагогических условий подготовки специалистов, совершенствованию информационного обеспечения, модели формирования и проверки профессиональной компетентности, описанию их содержания. Также в процессе обучения в высших учебных заведениях анализировались вопросы изучения и анализа сущности таких понятий, как «компетентность» и «компетентность», формирования, развития и диагностики психологической компетентности.

Ключевые слова: образовательные, познавательные, мотивационные, практические (умения, способности, опыт, способности), эмоционально-волевые, безопасность жизнедеятельности, профессиональная компетентность, профессионализм, модель.

THE IMPORTANCE OF PSYCHOLOGICAL COMPETENCIES IN ENSURING THE SAFETY OF LIFE ACTIVITIES

Annotation

The main focus of the article is on creation of organizational and pedagogical conditions for the training of specialists, improvement of information supply, model of formation and verification of professional competence, description of their content. Also, in the process of studying in higher educational institutions, the issues of studying and analyzing the essence of concepts such as "competence" and "competence", formation, development and diagnosis of psychological competence were analyzed.

Key words: education, cognitive, motivational, practical (skills, abilities, experience, abilities), emotional-voluntary, life safety, professional competence, professional competence, model.

Kirish. Mamlakatimizda ilg’or ta’lim tizimini tadbiq etishga yo’naltirilgan asosiy islohotlar natijasida yosh mutaxassislarni tayyorlashning tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlari va axborot ta’minoti kengayib bormoqda. Shu nuqtai nazardan bo’lajak mutaxassislarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishning amaldagi metodikasi va o’quv-uslubiy ta’minotini zamonaviy yondashuvlar asosida takomillashtirish hamda o’zlashtirish natijalarini obyektiv baholash mexanizmlarini ishlab chiqish dolzarb hisoblanadi. Bundan tashqari, shuni ta’kidlash lozimki, taqdim etilgan ilmiy ishlanmalarning ko’p qirrali bo’lishiga qaramay, oliy ta’lim muassasalarida bo’lajak mutaxassislarni tayyorlashda hayot faoliyati xavfsizligi muammolari nuqtai nazaridan kasbiy tayyorlash muammolari ilmiy tadqiqotlar uchun yetarli darajada o’rganilmagan. Shuning uchun qator tadqiqotchilarning fikriga ko’ra, o’qituvchi kompetensiyalarining turlari ikkita asosiy elementni o’z ichiga olishi kerak. Birinchisi, ijtimoiy-psixologik jihat. Bu boshqalar bilan va o’zi bilan uyg’unlikda yashash istagi va tayyorligini anglatadi.

Ikkinchi element - professional. Bu muayyan faoliyat sohasida ishlashga tayyorlik va xohishni ta’minlaydi. Ushbu komponentlarning har biri, o’z navbatida, ma’lum turdagi kompetensiyalarga bo’linishi mumkin. Pedagogik jarayonda asosiy va maxsus elementlar mavjud. Birinchisi barcha universitetlarni bitirganlarga tegishli. Ikkinchisi ma’lum bir mutaxassislik uchun muhim.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Oliy ta’lim muassasalarida o’qish jarayonida “kompetensiya” va “kompetentlik” kabi tushunchalarining mazmun-mohiyatini o’rganish va tahlil qilish, kasbiy kompetentlikni shakllantirish, rivojlantirish va diagnostika qilish masalalari respublikamiz olimlari N.A.Muslimov, Sh.S.Sharipov, M.B.Urazova, O.A.Quysinov va boshqalar, xorijiy mamlakatlarda V.I.Baydenko, I.A.Zimnyaya, N.V.Kuzmina, A.I.Kuleshova, A.K.Markova, N.V.Skachkovalar tomonidan tadqiq etilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. O’tkazilgan tahlil asosida quyidagi holatlarning yetishmasligi aniqlandi:

- oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak mutaxassislarini tayyorlashda ularning hayot faoliyati xavfsizligi bo'yicha kasbiy tayyorgarligi yetarli emasligi;

- bo'lajak mutaxassislarining hayot faoliyati xavfsizligini ta'minlashga oid kasbiy mahoratni shakllantirish jarayonining asosli tomonlarini asoslashda oliy ta'lim muassasalarida pedagogik nazariyaga bo'lgan ehtiyojning mavjudligi;

- bo'lajak mutaxassislarining hayot faoliyati xavfsizligini ta'minlashga oid kasbiy mahoratni ta'lim muassasalarida shakllantirish uchun ilmiy va uslubiy vositalarning yetishmasligi.

Aniqlangan holatlar oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak mutaxassislarining hayot faoliyati xavfsizligini ta'minlashga oid kasbiy mahoratni shakllantirishni ilmiy-nazariy asoslash va uslubiy qo'llab-quvvatlashning obyektiv ehtiyojidan iborat bo'lgan tadqiqot muammosini aniqladi. Kompetensiyalarni shakllantirish nafaqat ta'limning yangi mazmunini, balki zamonaviy sharoitlarga mos keladigan texnologiya va o'qitish uslublarini ham joriy etish bilan belgilanadi. Ularning ro'yxati juda keng va imkoniyatlar juda xilma-xildir. Bu borada asosiy strategik yo'nalishlar belgilanishi kerak. Masalan, ishlab chiqarish texnologiyalari va usullarining salohiyati ancha yuqori. Uning amalga oshirilishi kompetensiyaga erishish va malakalarni egallashga ta'sir qiladi. Shunday qilib, o'qituvchilarning asosiy vazifalari ro'yxatiga quyidagilar kiradi:

- Bolalarning o'zini o'zi anglashi uchun sharoit yaratish.

- Umumiy ko'nikma va bilimlarni o'zlashtirish.

- Umr davomida havsiz yashashga bo'lgan istagini rivojlantirish.

Tahlil va natijalar. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 27 iyuldagi PQ-3151-sonli "Oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi, 2018 yil 5 iyundagi PQ-3775-sonli "Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarorlarida belgilangan vazifalarni amalga oshirishda ushbu tadqiqot yechimi muayyan darajada xizmat qiladi.

Olimlarning ta'kidlashicha, kompetensiya tushunchasi o'zining mantiqiy mohiyatiga ko'ra ko'p qirrali. Bundan tashqari, kompetensiyalar bir marta va butunlay berilgan yangi shakllar emasligi ta'kidlangan. Ular doimiy rivojlanish va yangilanishda, kengaytirilishi va boshqa kompetensiyalar bilan birlashishi mumkin, o'zini yangi sifatda namoyon qiladi, dialektik rivojlanish spiralinii ifodalaydi. Ushbu rivojlanishning shartlari ishlab chiqarish sharoitlarining o'zgarishi, jamiyat ehtiyojlarining yangilanishi, qiymat yo'nalishlarining o'zgarishi bilan ifodalanadi [1].

Ko'pgina tadqiqotchilar, I.A.Zimnyaning fikricha, kasb-hunar ta'limi sohasida faoliyat yuritib, bu ta'rifning turli tomonlarini ajratib ko'rsatishadi. Shu sababli, mutaxassis faoliyati va shaxsiyatining "uch ustuni"ga asoslangan "bilmoq, bajarmoq, bo'lmoq" degan asosni hamma qo'llab-quvvatlashda, yo bilim va tajriba, yoki shaxsiy xususiyatlar yoki kasbiy jihat oldinga chiqadi [2]. "Kasbiy kompetensiya" toifasi deganda mutaxassisning kasbiy faoliyat turlarini amalga oshirish jarayonida samarali qarorlar qabul qilishga tayyorligi va qobiliyati tushuniladi. Umuman olganda, insonga tashqi dunyo bilan o'zaro munosabatda professional faoliyatni samarali loyihalash va amalga oshirishga imkon beradigan birlashtirilgan bilim, ko'nikma va tajriba, shuningdek shaxsiy fazilatlar majmui bilan tavsiflanadi.

V.I.Baydenkning ta'kidlashicha, subyektiv "kasbiy kompetensiya" ko'rsatkichlari mutaxassisning haqiqiy va

potensial faoliyatining xususiyatlariga asoslanishi mumkin [3, 5; 4, 8].

Yuqorida tahlil qilinganlarni hisobga olgan holda, tadqiqot sharoitida biz kasbiy kompetensiya tushuncha sifatida fundamental bilimlar, ko'nikmalar va javoblarning adekvatligi bilan universitet bitiruvchisini tavsiflovchi ma'lum fazilatlar yig'indisi orqali aniqlanadi deb taxmin qilamiz. Biroq, tadqiqotda biz nafaqat kasbiy kompetensiyani, balki kasbiy tayyorgarlik tizimidan ajratilgan hayot xavfsizligini ta'minlashda kasbiy kompetensiya shaklida uning tarkibiy qismini shakllantirish imkoniyati bilan qiziqdik. Shunga ko'ra, hayot xavfsizligini ta'minlashda professional kompetensiyani rivojlantirish uchun biz uning tarkibiy qismlarini aniqlashimiz kerak edi.

Shu munosabat bilan hayot xavfsizligini ta'minlashda professional kompetensiya tushunchasini aniqlashtirish haqida gapirish mumkin. Shunday qilib, "hayot xavfsizligini ta'minlash bo'yicha kasbiy kompetensiya" tushunchasi insonning ajralmas mulki bo'lib, u o'zi va xodimlarining hayoti va sog'lig'ini saqlash uchun mustaqil kasbiy faoliyatga tayyorligi namoyon bo'ladi, turli xil xavf-xatarlar taksonomiyasini bilishga asoslanadi. Bu ekologik xavflarni aniqlash va xavfsiz harakatlarni amalga oshirish usullarini o'zlashtirish, shuningdek, kasbiy jihatdan muhim fazilatlar orqali amalga oshiriladigan o'z faoliyati natijalarini tahliliy va bashoratli baholash qobiliyatida ifodalanadi. Hayot xavfsizligini ta'minlashda professional kompetensiyani rivojlantirish jarayonining yaxlitligini ifodalash uchun uni modelda aks ettirish taklif qilinadi.

Model (fransuzcha modele, lotincha modulus - o'lchov, namuna, meyor) - bu "mavjud yoki prognoz qilinayotgan o'rganish obyektini ko'rsatish yoki takrorlash orqali uni o'zgartirishga qodir bo'lgan aqliy ifodalangan yoki moddiy jihatdan amalga oshirilgan tizim.

"Model" haqiqiy jarayon yoki obyektning eng muhim xususiyatlari, oraliq modellarini qamrab oladi. Oraliq modellar (faoliyat modellari, kasbiy xususiyatlar modellari, rivojlanish modellari) umumlantiruvchi kasbiy kompetensiyani shakllantirish, mutaxassisning maxsus qobiliyatlarini mavjudligi va rivojlanishini ko'rsatadigan sifat jihatidan yangi modelni shakllantirishga imkon beradi. "Agroinjeneriya" yo'nalishi bo'yicha talabalarining hayotiy xavfsizligini ta'minlash bo'yicha kasbiy kompetensiyani shakllantirish modelini qurish, birinchi navbatda, uning tarkibiy tuzilishi, kasbiy vazifalar ro'yxati va mazmunini hisobga olgan holda amalga oshirilishi mumkin. Shu sababli, ushbu muammolarni hal qilishni ta'minlash uchun hayot xavfsizligini ta'minlash bo'yicha kasbiy kompetensiyani shakllantirishning pedagogik shartlari aniqlandi, ularga rioya qilish oliy ta'limning davlat ta'lim standartida belgilangan talablariga muvofiq amalga oshirilishi zarur.

Tadqiqotda taklif etilgan model; yo'nalishi bo'yicha kasbiy tayyorgarlik jarayonida hayot xavfsizligini ta'minlash bo'yicha kasbiy kompetensiyani shakllantirish jarayonining asosiy xususiyatlarini aks ettiradi. Ko'rib chiqilayotgan model maqsadli, tashkiliy, mazmunli va diagnostik bloklar ko'rinishidagi umumiy yaxlitligi bilan tavsiflanadi. Shunday qilib, hayot xavfsizligini ta'minlash bo'yicha kasbiy kompetensiya rivojlanadi, bir darajadan ikkinchisiga o'tadi va uning holati har safar motivlar mazmuni, xavfsizlik bo'yicha bilim va ko'nikmalar, kasbiy jihatdan muhim fazilatlar ko'rinishidagi shaxsiy shakllanishlarning muvofiqligi asosida aniqlanishi mumkin [5; 6].

Xulosa va takliflar. Diagnostika bloki tarkibidagi monitoring jarayon sifatida, bir tomondan, talabalarining yo'nalishi bo'yicha erishgan yutuqlarini rejalashtirilgan natijalar bilan (mezon ma'lumotlarini yig'ish va qayta ishlashni tashkil etish orqali) kuzatish va solishtirish, boshqa tomondan, xavfsizlikni ta'minlashda professional

kompetensiyani rivojlantirish jarayonini tuzatish tartibini amalga oshirish imkonini beradi. Oxir oqibat, ushbu blok hayot xavfsizligini ta'minlash bo'yicha kasbiy kompetensiyani rivojlantirish jarayonining miqdoriy va sifat jihatlarini haqida qisqacha ma'lumot berishga imkon beradi. Yuqoridagi vazifalarni amalga oshirish uchun siz ba'zi qoidalarga amal qilishingiz kerak:

- Faoliyatni oshirish uchun vaqt va kuchni ayamaslik kerak. Bolalarga o'quv va kognitiv faoliyatning eng samarali usullarini o'zlashtirishga yordam berish kerak.

- Muammolarni har tomonlama tahlil qilish orqali ijodkorlikni rivojlantirish.

- Kognitiv muammolarni hal qilishda bir nechta usullardan foydalanish kerak.

- Bilimlar tizimini yaxshiroq o'zlashtirish uchun reja va sxemalardan foydalanish tavsiya etiladi.

- Har bir bolaning hayotiy tajribasini, uning qiziqishlarini, rivojlanish xususiyatlarini hisobga olish kerak. Maktab oila bilan yaqindan hamkorlik qilishi kerak.

- Bolalarga har bir inson kelajakdagi rejalarini amalga oshirishga hissa qo'shadigan hamma narsani o'zlashtirsa, hayotda o'z o'rni borligini o'rgatish kerak.

ADABIYOTLAR

1. В.И.Байденко. Компетенции в профессиональном образовании (К освоению компетентностного подхода) // Высшее образование в России, 2004. – № 11. – С 5-11.
2. Н.А.Муслимов, М.Б.Уразова, Ш.Н.Эшпулатов. Касб таълими ўқитувчиларининг касбий компетентлигини шакллантириш технологияси/ Тошкент: Fan va texnologiya, 2013. – 8-9 б.
3. Batirov Zafar, Mahmudov Yoqub. Mutaxassislarni hayot faoliyati xavfsizligini ta'minlashga oid kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishning ahamiyati / Zamonaviy ta'lim-tarbiya jarayonining psixologik-pedagogik masalalari mavzusidagi 2-xalqaro ilmiy-amaliy konferentsiya. Toshkent, 07.12.2023 y. 11-16 b.
4. Ю.Г.Репьев. Интерактивное самообучение/ Монография. – М.: «Логос», 2004. – 248с.
5. Y.E.Mahmudov, Z.L.Batirov, M.Z.Lutfullayeva. Bo'lajak mutaxassislarni hayot faoliyati xavfsizligini ta'minlashda kompetensiyaviy yondashuvlar/ Zamonaviy ta'lim-tarbiya jarayonining psixologik-pedagogik masalalari mavzusidagi II xalqaro ilmiy-amaliy konferentsiya maqolalar to'plami. Toshkent, 2023. 849...854 b.
6. Z.Batirov, Y.Mahmudov, G.Axmatova, M.Lutfullayeva, R.Qosimova. Hayot faoliyati xavfsizligiga oid kasbiy kompetensiyalarni bo'lajak mutaxassislarda shakllantirish// Ta'lim, fan va innovatsiya. 2-son, 2024-yil.
7. Batirov Z. L., Mahmudov Y. E. Mutaxassis kadrlarni kasbiy malakalarini shakllantirishda hayot faoliyati xavfsizligini ta'minlashda psixologik yondashuv / Ta'lim tizimida psixologik xizmatning zamonaviy tendensiyalari: nazariya va amaliyot. Termiz 26-27 aprel 2024 y.
8. Y.E.Mahmudov. Umumiy psixologiya / O'quv qo'llanma. Toshkent, Voris nashriyoti, 2024.